

МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЕКОНОМІЧНИХ ПОНЯТЬ

Результативність навчальної діяльності виражається в знаннях. Ці знання формують поняття, судження, концепції, теорії. Уся навчальна діяльність ґрунтується на формуванні розуміння різних видів понять. Форми розуміння також можуть бути різними: від класифікації предметів – до з'ясування причинно-наслідкових зв'язків і формування системи понять.

Система визначається як єдність двох аспектів – змісту і структури. Під змістом розуміють сукупність елементів: предметів, процесів, понять, уявлень, фактів, що об'єднуються у систему. Під структурою, у самому загальному вигляді, розуміють способи зв'язків елементів між собою. Вона є сукупністю стійких, істотних зв'язків між елементами системи [1].

Змістове забезпечення процесу формування системи економічних понять у старшокласників вимагає модифікації структури економічного змісту з метою забезпечення аналітично-оцінювального підходу до вивчення фактів і явищ економічної діяльності та її результатів. Для цього необхідно проаналізувати змістові можливості навчального матеріалу, окреслити обов'язковий мінімум ідей та поглядів, економічних понять та їхніх систем, умінь та навичок економічної діяльності, призначених для засвоєння учнями та встановити логічні взаємозв'язки між ними. Структура змісту повинна представляти системну єдність основних загальних понять, суджень, законів та взаємозв'язків між ними; логічних розумових і практичних прийомів і дій, які застосовуються при засвоєнні основних елементів навчального матеріалу.

Будь-який відрізок навчального матеріалу, будь-яке пояснення, міркування, рішення будь-якої пізнавальної задачі характеризується певною логічною структурою. Ця логічна структура залежить, перш за все, від наступних чинників: а) які поняття і терміни використовуються для визначення тієї або іншої закономірності, для обґрунтування того чи іншого положення; б) які зв'язки і відносини між цими поняттями і термінами встановлюються (виявляються) в процесі міркування (висновки, обґрунтування, рішення).

Термін «структуризація» означає усвідомлення структури певного об'єкту і організацію діяльності, пов'язаної з ним, на основі цієї структури. «Учити структурі – означає вивчати взаємозв'язки. Структурні знання легше засвоюються, міцно утримуються в пам'яті і легше застосовуються як знаряддя пізнання. Цей тип перенесення знань, як стверджують психологи, є серцевиною педагогічного процесу» [9].

У теорії системного підходу поняття «структура» розглядається вужче. На відміну від будь-якої цілісної організації зв'язків, структура в системному розумінні наділена низкою специфічних властивостей, до яких, в першу чергу, можна віднести її інваріантність (постійність системоутворюючих відносин при різних зовнішніх і внутрішніх змінах) і субординаційну підлеглість елементів різних рівнів системи. Підставою для побудови структурно-ієрархічних органі-

заційних елементів системи служить їхній внесок в прояв загальної властивості, наявність генетичного взаємозв'язку компонентів.

Зміст навчального матеріалу завжди структурований, тобто поділений на логічно завершені частини з визначенням різних елементів знань. Проте навчальний матеріал зазвичай недостатньо чітко диференціюється за ступенем об'єктивної важливості з ієрархічними відносинами між елементами. Тим часом, цілі навчання і критерії відбору змісту освіти вимагають системної побудови навчального матеріалу на основі провідних ідей, понять, теорій.

Відступ від логіко-генетичного принципу побудови навчального матеріалу веде, зрештою, до формалізації знань і може призвести до спотворень у розумінні його учнями.

Для цілісного засвоєння учнями системи економічних понять у процесі технологічної підготовки та формування системних і узагальнених знань, необхідно правильно побудувати зміст навчального матеріалу з урахуванням методичних умов його реалізації. Під засвоєнням розуміється формування та впорядкування певної системи економічних понять з урахуванням зв'язків між новими поняттями і тими, які були в свідомості учнів, тому, що неможливо уявити собі засвоєння знань без встановлення системи зв'язків між поняттями і термінами. Адже врешті-решт саме зв'язки (відносини) речей є дійсним змістом будь-якого пізнання, у тому числі і того, яке здійснюється в процесі навчання. Тому для ефективного засвоєння та розуміння навчального матеріалу учнями, необхідно в кожний даний момент перебігу навчального процесу бачити, наскільки він відповідає меті та завданням визначеного освітнього процесу і скеровувати навчальну діяльність учнів у бажаному напрямі, тобто забезпечувати не тільки прямий, а й зворотній зв'язок у навчальній діяльності.

Аналогічною є і роль логічної структуризації і у формуванні операційних основ мислення школярів згідно мети, характеру, процедури і продукту. Логічну структуризацію навчального матеріалу слід визнати як специфічний прийом навчально-пізнавальної діяльності, бо це цілком очевидна сукупність логічних операцій, організована для вирішення певного класу завдань [3]. Слід зазначити, що окремий з елементів логічної структуризації – встановлення причинно-наслідкових зв'язків – визначає як прийом розумової діяльності і Е.Н. Кабанова-Меллер [7]. Підтвердження цьому ми бачимо в працях багатьох учених і, перш за все, в роботі М.Н. Скаткіна «Учити структурі» [9].

Виходячи з вищезазначених положень, процес систематизації навчального матеріалу повинен відповідати вимогам системи знань, а це означає, що він відповідає трьом положенням:

- система утворюється сукупністю (множиною) елементів, що мають зв'язки між собою;
- ця сукупність утворює єдине ціле, тобто видалення одного з елементів сукупності порушить властивість цілісності;
- утворене сукупністю елементів єдине ціле має певну мету або призначення, властиве для всієї сукупності елементів, але не для якоїсь комбінації з них [6].

Проведений аналіз наукових досліджень стосовно місця і ролі структури-

зації та систематизації знань в навчальному процесі, дає підстави визначити її види у відповідності з логікою побудови навчального процесу, який здійснюється у вигляді чотирьох рівнів засвоєння знань:

1. Систематизація знань в обсязі одиниці засвоєння.
2. Систематизація знань з матеріалу теми.
3. Систематизація знань з матеріалу розділу.
4. Систематизація знань з курсу в цілому.

Перший вид систематизації реалізується переважно на матеріалі частини теми; другий – на матеріалі теми в цілому; третій – на матеріалі розділу і четвертий – на матеріалі курсу загалом.

Визначені види систематизації узгоджуються з встановленням асоціацій в психології під час навчальної діяльності, які за схемою Ю.О. Самаріна поділяються на такі групи:

- прості локальні або однолінійні асоціації. До них належать явища, назви, факти, що пов'язані між собою без зазначення їхньої належності до системи даних явищ, назв, фактів тощо;
- обмежені системні асоціації, асоціації в межах даної навчальної теми. Вони являють собою більш високий рівень знань;
- внутрішньосистемні ряди асоціацій. Вони є більш важливим рівнем знань і передбачають систематизацію рядів асоціацій у єдину систему зв'язків за тією чи іншою ознакою.

Значно складнішим завданням систематизації є співвідношення знань одне з одним, тобто вироблення внутрішньосистемних зв'язків в межах навчального предмету. Саме наявність таких зв'язків дозволяє стверджувати про існування системи понять з того чи іншого предмету [8, 208].

Процес систематизації понять підпорядковується законам діалектичної логіки; чітке формування системи понять здійснюється у формах переходу від абстрактного до конкретного в мисленні. Система понять «вбирає у себе в якості компонентів більш прості логічні процеси і дії над поняттями, що призводять до зведення нових понять, узагальнення, обмеження понять, поділу, операцій з класами; дедукцію і індукцію, аналогію, а також логічні прийоми порівняння, аналізу, синтезу, абстрагування» [5, 53].

Окремі економічні поняття в процесі їхньою розвитку вступають у взаємозв'язки та відношення з іншими економічними поняттями, утворюючи при цьому систему економічних понять. Тому важливо, щоб учні не тільки засвоювали поняття, але й усвідомлювали, яким є характер взаємодій між окремими їхніми ознаками, фактами та явищами. Адже прийоми розумової діяльності є такими ж необхідними компонентами мислення, як і знання.

На думку М.О. Данілова, зміст понять виражається у визначеній логічній формі і важливо досягти того, щоб учні усвідомили не тільки зміст, але й форму, логічну структуру знань.

Поширеною є думка, що умовою, яка сприяє розумовому розвитку, є спеціальне навчання учнів прийомам розумової діяльності [4]. Для формування системи економічних понять найчастіше використовуються узагальнення і систематизація [1; 2].

На заняттях при узагальненні в навчальному матеріалі визначають найбільш загальні та істотні поняття, закони та закономірності.

Тому при формуванні системи економічних понять треба враховувати поняття системності та характеристику якості понять, які свідчать про можливість високого рівня засвоєння навчального матеріалу.

У процесі здійснення систематизації знань визначаються наступні етапи:

- розуміння наукового знання як системи;
- визначення логічної структури знання та його підсистем;
- виявлення провідних елементів системи знань, їхніх властивостей і функцій;
- встановлення зв'язків та співвідношень даної системи знань з іншими, розгляд її як елементу систем вищих порядків;
- утворення різних систем знань в залежності від обраного принципу систематизації [10].

Зважаючи на вищезазначене, необхідно охарактеризувати основні вимоги до уроків при формуванні системи економічних понять:

Перша і основна вимога до уроку – науковість. Це означає, що зміст уроку повинен відповідати сучасному рівню розвитку науки і техніки, а методи, прийоми і засоби навчання – досягненням педагогічної теорії.

Науковість проявляється в тому, що кожний урок – це цілісний кінцевий відрізок навчально-виховного процесу, який одночасно пов'язаний з попередніми і наступними уроками. Все, що втілює конкретний урок – мета, зміст, засоби, методи, організація навчання – повинні бути органічною частиною теми, розділу, курсу в цілому, тобто вчитель повинен дотримуватися системності і послідовності викладання.

Систематичність і послідовність у викладанні матеріалу вимагає обов'язкового дотримання зв'язку попереднього з наступним, пояснення повинно спиратися на раніш вивчене. Обов'язковими є принцип зв'язку теорії і практики; принцип свідомості і активності, розуміння, а не заучування; принцип наочності, міцності, доступності; принцип індивідуального підходу до учнів.

Загальні положення до методичних вимог, які б використовувалися у процесі формування економічних понять можна звести до таких:

1. Аналіз змісту наукового поняття: вміння давати наукове визначення, систематизувати поняття.
2. Вибір методичних прийомів: проблемний виклад, творчий підхід вчителя, самостійне опанування учнями понятійним апаратом.
3. Обрання форм вивчення: навчальна лекція, семінар, дискусія, диспут, конференція, екскурсія, рольова гра.
4. Відбір шляху формування понять: дедуктивний, індуктивний.

Основними методичними вимогами до формування економічних понять є спостереження предметів і явищ, виділення істотних ознак понять, уточнення їх змісту, складання і визначення, поглиблення і застосування.

На основі розкриття взаємозв'язків між поняттями різного рівня, необхідно підводити учнів до встановлення узагальнених висновків. Ефективним прийомом для усвідомлення економічних понять може бути схематичне зображен-

ня їхньої супідрядності та встановлення причинно-наслідкових зв'язків. Розкриття повторювальних постійно існуючих зв'язків підводить учнів до усвідомлення економічних основ сучасного виробництва.

Але слід пам'ятати, що введення загальних та одиничних економічних понять, засвоєння їх учнями і пояснення причин явищ ще не означає, що старшокласники оволоділи необхідними поняттями. Поняття стають пасивним словником, якщо учень не застосовує їх самостійно. Тому результат оволодіння учнями системою економічних понять доцільно представити такими вміннями:

- давати наукове визначення та пояснювати наукові терміни економічних понять;
- розкривати зміст економічних понять;
- узагальнювати економічні поняття;
- визначати суттєві і несуттєві ознаки;
- групувати економічні поняття в систему;
- логічно оперувати економічними поняттями;
- встановлювати зв'язки між економічними поняттями;
- піддавати структурному аналізу групу економічних понять;
- застосовувати набуті знання в практичній діяльності.

Перелічені вміння формуються з допомогою розвиваючого навчання упродовж чотирьох етапів.

На першому етапі розкривається зміст економічного поняття, з'ясовуються дисциплінарні одиниці, що входять в його структурний діапазон, визначаються прикметні риси, властивості, опановується взаємозв'язок з іншими поняттями, формується початкова система понять.

На другому етапі відбувається розвиток економічного поняття за рахунок введення нових структурних ознак, через оперування різними логічними діями за допомогою проблемного викладу, проблемних завдань, створення проблемних ситуацій тощо.

Третій етап характеризується перевіркою спроможності оперувати засвоєними економічними поняттями через систему перевірочних завдань, під час яких відбувається корекція та уточнення наукових формулювань, за допомогою творчого викладу, творчих завдань тощо.

На заключному, четвертому етапі, учні аналізують вивчене поняття, демонструють навички самоконтролю, показують здатність аргументовано обґрунтовувати власні помилки і результати, набувають навички практичного застосування поняття в незмодельованій ситуації.

Аналіз психолого-педагогічної літератури, передового досвіду вчителів і наші спостереження показують, що під час вивчення агропромислового виробництва процес формування економічних понять буде результативним за таких умов:

- забезпечення зв'язку програмованого матеріалу з сучасністю;
- під час вивчення окремих розділів і тем програми вчителі демонструють учням необхідність оволодіння конкретною практичною інформацією;
- в ході уроку підкреслюється важливість необхідних для засвоєння з визначеної теми знань для практичного застосування в повсякденному житті;

- вирішуються завдання виробничого і соціального характеру.

Для того, щоб підвищити результативність процесу формування економічних понять в учнів старших класів, необхідно чітко уявляти кінцевий результат навчання, тобто знати ті рівні знань і умінь, які повинні бути сформовані у школярів по закінченню школи, на основі яких буде продовжуватися формування їхньої подальшої професійної освіти. Тому потрібно враховувати вікові особливості, підготовку учнів, важливість отримуваних знань, тобто спланувати вивчення та пропорційне викладання навчального матеріалу.

Критерієм оцінки роботи учнів є не стільки обсяг навчального матеріалу, що залишився в пам'яті, скільки вміння його аналізувати, узагальнювати, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, використовувати в життєвих ситуаціях, вміння самостійно здобувати знання.

Критеріями для визначення рівня сформованості економічних понять є:

- сформованість економічних вмінь;
- наявність елементів критичного мислення;
- сформованість загальнонавчальних умінь.

Узагальнюючи вищезазначене, можна дійти до висновку, що сформувати економічне поняття – це не тільки засвоїти його зміст, а й вміти застосовувати його при розв'язанні теоретичних і практичних завдань. Тільки у такому поєднанні в учнів сформується здатність логічно мислити.

На цих основних моментах і повинні ґрунтуватися вимоги до структури системи економічних понять, які формуються в процесі технологічної підготовки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Афанасьев В.Г. Общество: системность, познание и управление. – М.: Политиздат, 1981. – 432 с.
2. Бескова Н.В. Ринкова економіка (План-конспект уроку) // Географія та основи економіки в школі. – 1997. – № 4. – С. 40-42.
3. Богоявленский Д.Н., Менчинская Н.А. Психология усвоения знаний в школе. – М.: Издательство АПН РСФСР, 1959. – 346 с.
4. Васильев Ю.К. Экономическое образование и воспитание учащихся. – М.: Педагогика, 1983. – 96 с.
5. Внукова Н.М. Основы факторингу: Навчальний посібник. – К.: Знання, 1998. – 174 с.
6. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении (логико-психологические проблемы построения учебных предметов) – М.: Педагогика, 1972. – 424 с.
7. Кабанова-Меллер Е.Н. Формирование приемов умственной деятельности и умственное развитие учащихся. – М.: Просвещение, 1968. – 288 с.
8. Самарин Ю.А. Очерки психологии ума. Особенности умственной деятельности школьников. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1962. – 504 с.
9. Скаткин М.Н. Совершенствование процесса обучения. – М.: Педагогика, 1971. – 170 с.
10. Шпак О.Т. Теорія та практика підготовки педагогічних кадрів до економічного виховання школярів у системі безперервної освіти: Дис. ... д. пед. наук: 13.00.04. – К., 2001. – 427 с.